

بررسی و تحلیل متون سکه‌های دولت اسماعیلیه نزاری ایران (۴۸۳-۶۵۴ق)

سید مسعود شاهمرادی^۱

چکیده: دولت نزاری ایران از دوران سومین رهبر آن - محمدبن بزرگ امید - تا پایان این حکومت در دوران رکن‌الدین خورشاه، اقدام به ضرب سکه کرده بود. مسئله پژوهش حاضر بررسی و تحلیل متون حک شده بر سکه‌های دولت نزاری ایران است تا تاریخ این دولت از منظر دانش سکه‌شناسی بررسی گردد. مطالعه این متون اطلاعاتی در مورد جهت‌گیری اسلامی و اعتقادات شیعی دولت نزاری ایران، نظام امامت نزاریه، تحولات عقیدتی و سیاسی دوران جلال‌الدین حسن بن محمد (ششمین رهبر دولت نزاریه) و مکان ضرب سکه‌های آنان (الموت) ارائه می‌کند. نقش شعارهای «لا اله الا الله»، «محمد رسول الله» و «علی ولی الله»، برخی آیات قرآنی و نام «نزار» بر سکه‌های نزاریان ایران - که در ناحیه الموت (بلدة الاقبال یا کرسی دیلم) ضرب شده‌اند - نشانگر عقاید اسلامی و شیعی آنان است. ترکیب اطلاعات به دست آمده از این طریق با روایات منابع مکتوب تاریخی، تحولات عصر دولت نزاریه ایران را روشن‌تر می‌کند. این پژوهش با شیوه تبیین تاریخی سامان یافته و با تکیه بر شواهد سکه‌شناسی و تاریخی ارائه شده در منابع کتابخانه‌ای و رویکرد توصیفی - تحلیلی انجام شده است.

واژه‌های کلیدی: سکه‌شناسی، اسماعیلیه، نزاریه، الموت، ایران

10.22034.17.64.4

۱. دانشیار گروه معارف اسلامی، دانشگاه علوم پزشکی زنجان، زنجان، ایران؛ مأمور به گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه زنجان، زنجان، ایران.

s.m.shahmoradi@gmail.com

ORCID: 0000-0002-2080-7085

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۱۶ تاریخ تأیید: ۱۴۰۴/۰۳/۱۰

Copyright: © 2020 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Study and Analysis of the texts of the Coins of Ismaili Nizari Government in Iran (483-654 AH / 1090-1256 AD)

Seyyed Masoud Shahmoradi¹

Abstract: The Nizari government of Iran minted coins from the time of its third leader, Muhammad ibn Buzurg-Ummid, until the end of its rule during the reign of Rukn al-Din Khurshah. The purpose of this research is to examine and analyze the texts engraved on the coins of the Nizari government of Iran in order to examine the history of this government from the perspective of numismatics. The study of these texts provides some information about the Islamic orientation and Shiite tendencies and beliefs of the Nizari government of Iran, the reflection of the Nizari Ismaili Imamate system, the ideological and political developments during the era of Jalal al-Din Hassan ibn Muhammad (the sixth leader of the Nizari state), and the place where their coins were minted (Alamut). The inscriptions of the slogans "Lā 'ilāha 'illā -llāh", "Muhammadun Rasūlu Allāh" and "Aliyyun Waliyyu Allāh", some Quranic verses and the word "Nizar" on the coins of the Nizaris of Iran, which were minted in the Alamut region (Baladatol Eqbal or Korsie Deylam), indicate their Islamic and Shiite beliefs. Combining the information obtained in this way with the narratives of written historical sources sheds more light on the developments during the era of the Nizari government of Iran. This research is organized using a historical elaboration method and is based on numismatic and historical evidence presented in library sources, and a descriptive-analytical approach is adopted for this purpose.

Keywords: Numismatics, Ismailism, Nizariyya, Alamut, Iran

 10.22034.17.64.4

1. Associate Professor, Department of Islamic Studies, Zanjan University of Medical Sciences, Zanjan, Iran. Assigned to the Department of History and Civilization of Islamic Nations, University of Zanjan, Zanjan, Iran. s.m.shahmoradi@gmail.com ORCID: 0000-0002-2080-7085
Receive Date: 2024/12/06 Accept Date: 2025/05/31

 Copyright: © 2020 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

مقدمه

متون حک شده بر سکه‌ها از مهم‌ترین و معتبرترین اسناد تاریخی‌اند؛ به‌ویژه آنکه برخی سکه‌ها از گزند آسیب‌های اعصار محفوظ مانده و دقیقاً به صورتی که ضرب شده‌اند، در اختیار پژوهشگران قرار می‌گیرند. متن‌های حک شده بر سکه‌ها، کتیبه‌هایی پرمحتوا می‌باشند که اطلاعات درخور توجهی از اوضاع سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و اعتقادی ادوار مختلف تاریخی ارائه می‌کنند. حکومت‌های مختلف برای اثبات حاکمیت و تسلط خویش، اقدام به ضرب سکه‌های مختلف می‌کردند. چرخش این‌گونه مسکوکات طلا و نقره که مضامین حک شده بر آنها بیان‌کننده مبانی فکری حاکمان بود، در میان مردمان و سرزمین‌های مختلف می‌توانست نقش تبلیغاتی برای حکومت‌ها داشته باشد (ر.ک. به: سرفراز و آورزمانی، ۱۳۸۹: ۳-۴؛ آئینه‌وند، ۱۳۷۷: ۳۸۵-۳۸۷).

دولت اسماعیلیه نزاری ایران در اواخر قرن پنجم توسط حسن صباح تشکیل گردید و حیات آن تا اواسط قرن هفتم و زمان حمله مغولان استمرار یافت. اسماعیلیان نزاری با فتح قلعه‌های مهم به‌ویژه در شمال ایران، دولتی مختص خویش را تشکیل دادند و به گسترش مبانی سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و اعتقادی خویش پرداختند. با وجود منازعات مستمر این اسماعیلیان با حاکمیت‌های همزمان خویش، به‌ویژه سلجوقیان و نهاد خلافت عباسی، آنان توانستند دولت خویش را حفظ کنند (درباره ظهور و افول این دولت، ر.ک. به: همدانی، ۱۳۸۷: ۱۰۵-۱۹۱؛ جوینی، ۱۳۸۵: ۱۸۶/۳-۲۷۸).

در توضیح اشتها این گروه از اسماعیلیان به عنوان «نزاریه»، باید به تاریخ ظهور فرقه اسماعیلیه در میان شیعیان اشاره کرد. پس از رحلت امام صادق^(ع) در سال ۱۴۸ق، اختلاف شیعیان در مورد جانشین ایشان، به شکل‌گیری شش گروه منجر شد که دو گروه از آنان نخستین جماعات اسماعیلی مذهب بودند. گروهی جانشین امام صادق^(ع) را فرزند او اسماعیل می‌دانستند و با انکار مرگ اسماعیل (که به گفته بیشتر منابع، در دوران حیات امام صادق^(ع) روی داده بود) مدعی شدند که او نمی‌میرد و زمانی قیام خواهد کرد، اما گروهی دیگر از شیعیان با قبول مرگ اسماعیل، جانشین امام صادق^(ع) را نوّه او محمدبن اسماعیل دانستند (ر.ک. به: نوبختی، ۱۳۸۶: ۶۰-۶۲؛ اشعری، ۱۳۸۷: ۱۵۲-۱۵۳). با درگذشت محمدبن اسماعیل، یاران او دو گروه شدند. گروهی با انکار مرگ محمد، او را مهدی موعود دانستند و گروه دیگر با پذیرش مرگ محمد، سلسله

امامت را در فرزندان و نوادگان او ادامه دادند که گروه نخست سلف «قرامطه» و گروه دوم سلف «فاطمیان مصر» می‌باشند (دفتری، ۱۳۷۶: ۱۲۳؛ صابری، ۱۳۸۴: ۱۱۱). مطابق با اندیشه گروهی که معتقد به ادامه امامت پس از مرگ محمد بن اسماعیل بودند، پس از او چهار تن از نوادگانش با نام‌های عبدالله، احمد، حسین و علی مشهور به «عبدالله» یا «عبدالله مهدی» (مؤسس حکومت فاطمیان در شمال آفریقا) جانشین وی شدند (ر.ک. به: صابری، ۱۳۸۴: ۱۱۵-۱۱۸).

با تأسیس حکومت فاطمیان در شمال آفریقا در سال ۲۹۷ق، امامان این شاخه از اسماعیلیه منصب‌دار خلافت نیز شدند و تا پایان خلافت هشتمین خلیفه فاطمی -المستنصر بالله- در سال ۴۸۷ق، اختلافی درباره سلسله امامان میان آنان روی نداد. گفته شده است که مستنصر پیشتر پسر ارشد خود ابومنصور نزار را به جانشینی خود انتخاب کرده بود، اما پس از مرگ او، افضل بن بدر الجمالی که عهده‌دار وزارت بود، پسر دیگر مستنصر با نام «ابوالقاسم احمد» را با لقب «المستعلی بالله» بر کرسی خلافت نشاند. نزار به اسکندریه گریخت و لقب «المصطفی لدین الله» را بر خود نهاد و شورشی را در آنجا سامان داد، اما در سال ۴۸۸ق. دستگیر گردید و در قاهره کشته شد (ر.ک. به: ابن اثیر، ۱۹۶۶: ۲۳۷/۱۰-۲۳۸). بیشتر اسماعیلیان مصر، شام، یمن و هند امامت مستعلی را پذیرفتند، اما اسماعیلیان ایران به رهبری حسن صباح، امامت نزار را پذیرفتند و از تأیید امامت مستعلی خودداری کردند. بدین گونه از این پس دو شاخه مذهب اسماعیلی، مستعلیه یا مستعلویه و نزاریه خوانده شدند (دفتری، ۱۳۷۶: ۲۹۸-۳۰۰).

از جمله نمادهای مهم این حکومت، سکه‌های ضرب شده توسط نزاریان است. از دوران دو رهبر اولیه حکومت نزاری ایران (حسن صباح و کیا بزرگ امید) هیچ گونه سکه‌ای یافت و معرفی نشده است، اما از دوران سومین رهبر دولت نزاریه یعنی محمد بن بزرگ امید، تا عصر آخرین حکمران این دولت -رکن‌الدین خورشاه- سکه‌هایی از دولت اسماعیلیان نزاری ایران باقی مانده و معرفی شده است. متون حک شده بر این سکه‌ها اطلاعات باارزشی از مبانی فکری و سیاسی آنان می‌دهد که بر مبنای آن می‌توان برخی مسائل و تحولات دولت نزاریه ایران را در مواردی نظیر اعتقادات اسلامی و شیعی نزاریه، نظام امامت در میان آنان، تحولات عصر رهبری جلال‌الدین حسن نومسلمان و پایتخت دولت نزاریه (الموت) تبیین کرد.

در مورد پیشینه تحقیق باید گفت در برخی پژوهش‌ها به مسکوکات نزاریان ایران پرداخته شده است. این گونه تحقیقات دو دسته‌اند:

در برخی تحقیقات، ضمن بررسی سکه‌های دوران اسلامی، به سکه‌های دولت نزاریه ایران نیز اشاره شده است. از جمله در مقاله «برگی از سکه‌شناسی روند تشیع در ایران» تألیف پریسا اندامی و سعید سلیمانی^۱، ضمن معرفی یکی از سکه‌های دولت نزاریه، گفته شده است که: «اغلب سکه‌های الموتیان عاری از شعائر شیعی بوده و حتی برخی از آنها دارای هیچ‌گونه شعائر اسلامی نیستند». کتاب *سکه‌های ایران از طاهریان تا خوارزمشاهیان* تألیف بهرام علاءالدینی^۲ هم حاوی تصاویر و متن پشت و روی دو سکه از محمد بزرگ امید و چهار سکه از علاءالدین محمد است.

در گونه دوم از تحقیقات، به صورت مستقیم به سکه‌های دولت نزاریه ایران پرداخته شده است؛ از جمله در مقاله «مروری بر سکه‌های باطنیان و معرفی سکه رکن‌الدین خورشاه آخرین فرمانروای اسماعیلیان نزاری» تألیف فرید مصنف^۳، تصاویر سکه‌هایی از نزاریان الموت آمده و متن پشت و روی این مسکوکات به صورت توصیفی بیان شده است. در نوشتار Hamdan و Vardanyan با عنوان «Ismaili Coins from the Alamut Period» نیز متن پشت و روی تعدادی از سکه‌های دولت نزاریه توصیف شده است.^۴

در بیان پیشینه تحقیق، ذکر این نکته نیز ضروری است که نویسندگان مدخل «الموت» در *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*^۵، ضمن اشاره به اینکه ضرب سکه توسط دولت نزاریه از دوران سومین رهبر آنان آغاز گردیده، بیان کرده‌اند: «تمام سکه‌هایی که تاکنون از آنها به دست آمده مربوط به محمدبن بزرگ امید است». صحیح نبودن این مطلب نیز کاملاً روشن است؛ زیرا از دوران محمدبن بزرگ امید تا دوران آخرین و هشتمین حاکم نزاری یعنی رکن‌الدین خورشاه، سکه‌هایی متنوع توسط آنان ضرب شده است. امتیاز مقاله حاضر نسبت به پژوهش‌های انجام‌یافته در این است که اولاً در این مقاله

۱. پریسا اندامی و سعید سلیمانی (۱۳۸۰)، «برگی از سکه‌شناسی روند تشیع در ایران»، کتاب *ماه هنر*، ش ۳۱ و ۳۲، صص ۸۰-۸۵.

۲. بهرام علاءالدینی (۱۳۹۴)، *سکه‌های ایران از طاهریان تا خوارزمشاهیان*، تهران: فرهنگسرای میردشتی.

۳. مصنف فرید (۱۳۹۶)، «مروری بر سکه‌های باطنیان و معرفی سکه رکن‌الدین خورشاه آخرین فرمانروای اسماعیلیان نزاری»، *سکه‌های شرقی*، ش ۳، صص ۱۷-۳۴. <https://www.academia.edu/35781696>

4. Hussein Hamdan, Aram Vardanyan (2005), *Ismaili Coins from the Alamut Period*, London, New York, I. B. Tauris Publishers.

۵. صادق سجادی، عنایت‌الله مجیدی (۱۳۸۰)، «الموت»، *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*، ج ۱۰، تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.

تقسیم‌بندی دقیق‌تری از انواع مسکوکات دولت نزاریه ایران انجام گرفته؛ و دوم اینکه متون سکه‌های آنان با یاری گرفتن از منابع تاریخی تحلیل شده است که خاصه این امر در تحقیقات پیش‌گفته مورد اغفال واقع شده و یا کمتر بدان پرداخته شده است. هدف مقاله نیز تحلیل تحولات عصر دولت نزاریه ایران از منظر مطالعه سکه‌شناسی است.

گونه‌شناسی سکه‌های دولت نزاریه ایران

از اولین و دومین حاکم اسماعیلیان نزاری ایران حسن صباح (۴۸۳-۵۱۸ق) و کیا بزرگ امید (۵۱۸-۵۳۲ق) سکه‌ای در منابع سکه‌شناسی و تاریخی معرفی نشده است؛ بنابراین اولین سکه‌های ضرب‌شده توسط این دولت متعلق به دوران محمدبن بزرگ امید (۵۳۲-۵۵۷ق) سومین رهبر دولت نزاریه ایران است. در مورد چرایی این اقدام تنها می‌توان احتمال داد که دو رهبر ابتدایی دولت نزاریه به سبب مواجهه با مشکلات عدیده در پایه‌ریزی این حکومت (که مهم‌ترین آنها فشارهای طاقت‌فرسای دشمنان بیرونی اسماعیلیان نزاری بود)، امکان و فرصت ضرب سکه را نیافتند، اما هنگامی که پایه‌های حکومت نزاریان ایران استحکام کافی یافت، آنان ضرب سکه را نیز در دستور کار خویش قرار دادند؛ به‌ویژه آنکه ضرب سکه نمادی حاکمیتی محسوب می‌شد و نمایانگر برقراری و استمرار حاکمیت و سلطه حکمرانان و حکومت‌ها بود.

الف. سکه‌های محمدبن بزرگ امید

سکه‌های مورد مطالعه محمدبن بزرگ امید سومین رهبر دولت نزاریه، به پنج نوع قابل تقسیم است:

۱. در نوع اول عبارات «لا اله الا الله، محمد رسول الله، بسم الله ضرب هذا الدینار بکرسی الدیلم سنه (تاریخ ضرب)» بر روی سکه و عبارات «علی ولی الله، المصطفی لدین الله نزار، امیر المؤمنین صلوات الله علیه و علی آبائه الطاهیرین و ابنائه ...» بر پشت این گونه‌ها حک شده است (تصویر ۱).
۲. گونه دوم مسکوکات محمدبن بزرگ امید نیز دارای متون مشابه نوع اول است و تنها تفاوت آن، اضافه شدن کلمه «بلدة الاقبال» به ابتدای کلمه «کرسی الدیلم» است (تصویر ۲).
۳. بر روی و پشت گونه سوم از سکه‌های محمدبن بزرگ امید عبارات «لا اله الا الله، محمد رسول الله، محمدبن بزرگ امید، ضرب هذا الدینار بکرسی الدیلم سنه (تاریخ ضرب)» و

«علی ولی‌الله، المصطفی‌ لدین‌الله، نزار، صلوة الله علیه و علی احفاده الاکرمین و ائمة الطاهیرین» حک شده است.

۴. در گونه چهارم، بر روی سکه‌ها متن «لا اله الا الله، محمد رسول‌الله، محمدبن بزرگ امید، بسم الله ضرب هذا الدینار بکرسی الدیلم (تاریخ ضرب)» و بر پشت آنها عبارت «علی ولی‌الله، المصطفی‌ لدین‌الله نزار، امیرالمؤمنین صلوات الله علیه و علی آبائه الطاهیرین و ابنائه الاکرمین» آمده است (تصویر ۳).

۵. در نوع پنجم از سکه‌های او، عبارت «لا اله الا الله، محمد رسول‌الله، محمدبن بزرگ امید، بسم الله الرحمن الرحیم، ضرب هذا الدرهم بکرسی الدیلم (تاریخ ضرب)» بر روی سکه‌ها و عبارت «علی ولی‌الله، المصطفی‌ لدین‌الله نزار، امیرالمؤمنین صلوات الله علیه و علی آبائه الطاهیرین و ابنائه الاکرمین» بر پشت سکه‌ها دیده می‌شود (تصویر ۴). تنها تفاوت این گونه با گونه چهارم، وجود عبارت «بسم الله» در مسکوکات نوع چهارم و عبارت «بسم الله الرحمن الرحیم» در گونه اخیر است.

سکه‌های محمدبن بزرگ امید

ب. سکه‌های حسن بن محمد بن بزرگ امید

سکه‌های مورد مطالعه حسن بن محمد بن بزرگ امید - چهارمین رهبر دولت نزاریه - (۵۵۷-۵۶۱ق) به دو گونه قابل تقسیم است:

۱. در نوع نخست، بر روی سکه‌ها عبارات «لا اله الا الله، محمد رسول الله، بسم الله ضرب هذا الدينار ببلده الاقبال كرسى الديلم سنه (تاریخ ضرب)» و بر پشت آنها عبارات «على ولي الله، المصطفى لدين الله نزار، امير المؤمنين صلوات الله عليه و على آبائه الطاهرين و ابنائه الاكرمين» دیده می‌شود (تصویر ۵).

۲. عبارات گونه دوم سکه‌های حسن بن محمد، دقیقاً نظیر نوع نخست است و تنها تفاوت آن عدم وجود کلمه «بلده الاقبال» در بیان محل ضرب سکه است (تصویر ۶).

سکه‌های حسن بن محمد بن بزرگ امید (مصنف، ۱۳۹۶: ۲۲، ۲۹۷: ۲۹۸) (Hamdan and Vardanyan, 2005: 297)

ج. سکه‌های نورالدین محمد بن حسن

متن سکه‌های نورالدین محمد بن حسن - پنجمین رهبر دولت نزاریه - (۵۶۱-۶۰۷ق) به دو گروه تقسیم می‌شود:

۱. بر روی سکه‌های گروه نخست، متن «المصطفى، لا اله الا الله، محمد رسول الله، على ولي الله، (بسم الله) ضرب هذا الدرهم بجبل کریم (سال ضرب)» و بر پشت این سکه‌ها عبارات «قل هو الله احد، الله صمد، لم يلد و لم يولد و لم يكن له كفوا احد، محمد رسول الله ارسله بالهدى و دين الحق (ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون)» دیده می‌شود (تصویر ۷).

۲. در سکه‌های نوع دیگر، عبارات «لا اله الا الله، محمد رسول الله، بسم الله ضرب هذا الدرهم

بکرسی الدیلم (سال ضرب)» بر روی سکه و متن «علی ولی الله، المصطفی لیدین الله نزار، امیرالمؤمنین صلوات الله علیه و علی آبائه الطاهیرین و ابنائه الاکرمین» بر پشت سکه‌ها حک شده است (تصویر ۸).

سکه‌های نورالدین محمد بن حسن (Hamdan and Vardanyan, 2005: 298; <https://www.zeno.ru>)

د. سکه‌های جلال‌الدین حسن بن محمد

سکه‌های ضرب‌شده توسط جلال‌الدین حسن بن محمد - ششمین رهبر دولت نزاریه - (۶۰۷-۱۸۶ق) به چهار نوع تقسیم می‌شود:

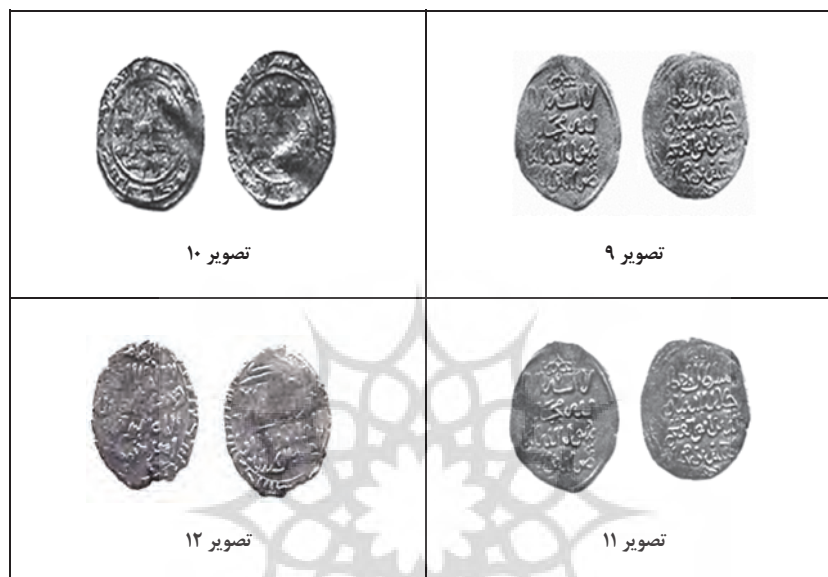
۱. روی برخی گونه‌ها متن «لا اله الا الله، محمد رسول الله، الناصر لیدین الله» و بر پشت این سکه‌ها عبارات «السلطان الاعظم، جلال الدنيا و الدين ابو الفتح الحسن بن محمد» وجود دارد (تصویر ۹).

۲. در گونه دوم، متن «لا اله الا الله، محمد رسول الله، الناصر لیدین الله امیرالمؤمنین، بسم الله الرحمن الرحیم، ضرب هذا الدینار بکرسی (الیدیلم) الهجره» بر روی سکه و متن «السلطان الاعظم جلال الدنيا و الدين ابو الفتح الحسن بن محمد، بسم الله، هو الذي ارسله رسوله بالهدی و دين الحق لیظهره علی الدین...» بر پشت مسکوکات حک شده است (تصویر ۱۰).

۳. در برخی دیگر از مسکوکات حسن سوم، بر روی سکه عبارات «لا اله الا الله، محمد رسول الله، الناصر لیدین الله» و بر پشت سکه متن «الله، السلطان المعظم، جلال الدنيا و الدين ابو الفتح، الحسن بن محمد» مشاهده می‌شود (تصویر ۱۱).

۴. در نوع چهارم، عبارات «الامام، لا اله الا الله، وحده لا شریک له، الناصر لیدین الله،

امیرالمؤمنین...» و «محمد رسول الله، صلی الله، المولا المؤید ابو محمد الحسن، هذا الدینار...» بر روی و پشت سکه‌ها آمده است (تصویر ۱۲).

سکه‌های جلال‌الدین حسن (مصنف، ۱۳۹۶: ۲۴؛ ۲۹۹، ۳۰۰؛ Hamdan and Vardanyan, 2005: 299, 300)

ه سکه‌های علاء‌الدین محمد بن حسن

سکه‌های علاء‌الدین محمد بن حسن - هفتمین رهبر دولت نزاریه - (۶۱۸-۶۵۳ق) بسیار متنوع است و می‌توان آنها را به گونه‌های زیر تقسیم‌بندی کرد:

۱. بر روی برخی از سکه‌ها کلمه «المولی الاعظم» و بر پشت این سکه‌ها عبارت «علاء الدنیا و الدین» نقش شده است (تصویر ۱۳).

۲. بر روی نوع دیگری از سکه‌ها کلمه «المولی الاعظم» و بر پشت آنها نام «محمد بن الحسن» حک شده است (تصویر ۱۴).

۳. در گونه سوم، بر روی مسکوکات عبارت «محمد المولی الاعظم» و بر پشت سکه‌ها تصویر یک سوارکار در حال تیراندازی با کمان و خرگوش نقش شده است (تصویر ۱۵).

۴. در نوع چهارم، بر روی سکه نام «محمد بن الحسن» و در پشت سکه تصویر دو قلاده شیر نقش شده است (تصویر ۱۶).
۵. بر روی برخی دیگر از سکه‌ها عبارت «المولی الاعظم، بسم الله ضرب هذا الدینار بکری دیلم» و در پشت آنها متن «محمد بن الحسن و سال ضرب» حک شده است (تصویر ۱۷).
۶. در نوع ششم، بر روی سکه متن «المولی الاعظم، ضرب هذا الدینار بکری دیلم» و بر پشت سکه نام «محمد بن الحسن» و سال ضرب دیده می‌شود (تصویر ۱۸).
۷. بر روی برخی از مسکوکات متن «لا اله الا الله، محمد رسول الله، علی ولی الله، فاطمه سیده نساء العالمین، الحسن و الحسین سید شباب اهل الجنة، صلوات الله علیهم، محمد بن الحسن، بسم الله الرحمن الرحیم، ... و لو کره المشرکون» و بر پشت این گونه‌ها عبارت «لا امام الا امیر الزمان عبدالله و ولیه نزار ابوالمنصور، الامام المصطفی لدین الله، امیر المؤمنین، صلوات الله علیه و علی آبائه الطاهرین و ابناء الاکرمین، بسم الله الرحمن الرحیم ضرب هذا الدینار ببلده الاقبال بکری دیلم» حک شده است (تصویر ۱۹).
۸. نوع دیگر سکه‌های این رهبر نزاری دارای عبارت «السلطان الاعظم» (به شکل پرنده) بر روی سکه و نام «محمد بن الحسن» در پشت سکه است (تصویر ۲۰). در سکه‌هایی مشابه این مورد، بر روی سکه عبارت «السلطان المعظم» دیده می‌شود و پشت سکه نیز نام حاکم اسماعیلی است (تصویر ۲۱).
۹. در مورد دیگر، بر روی سکه متن «(السلطان) الاعظم علاء الدنیا و الدین (محمد) بن الحسن» و بر پشت آن عبارت «لا اله الا الله، محمد رسول الله، علی ولی الله» حک شده است (تصویر ۲۲).
۱۰. بر روی گونه‌ای دیگر، عبارت «لا اله الا الله، محمد رسول الله، علی ولی الله، ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لو کره المشرکون» و بر پشت آنها متن «السلطان الاعظم علاء الدنیا و الدین محمد بن الحسن، ضرب هذا الدینار بکری دیلم فی (تاریخ ضرب) دیده می‌شود (تصویر ۲۳).
۱۱. برخی از سکه‌های علاء الدین دارای عبارت «لا اله الا الله، محمد رسول الله...» بر روی و عبارت «السلطان الاعظم، علاء الدنیا و الدین (دور کلمه علاء الدنیا نقش پرنده تشکیل شده از کلمات محمد بن الحسن)، ضرب هذا الدرهم...» بر پشت سکه‌ها وجود دارد (تصویر ۲۴).

۱۲. بر روی موردی دیگر، متن «السلطان الاعظم علاء الدین و الدین، ضرب هذا الدينار ببلده الاقبال بكرسى الديلم» و بر پشت این گونه‌ها عبارت «ابوالمظفر محمد بن الحسن، فی شهور (تاریخ ضرب)» حک شده است (تصویر ۲۵).

۱۳. عبارات «لا اله الا الله، محمد رسول الله، على ولي الله» و «السلطان الاعظم علاء الدین و الدین، محمد بن الحسن» به ترتیب بر روی و پشت برخی دیگر از سکه‌های علاء الدین نقش بسته است (تصویر ۲۶).

۱۴. نوع دیگر از سکه‌های این رهبر نزاری، دارای متن «لا اله الا الله، محمد رسول الله، ضرب هذا الدرهم شهور (تاریخ ضرب)» بر روی؛ و متن «محمد السلطان الاعظم، علاء الدین و الدین، (ابن) الحسن، ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لو کره المشرکون» بر پشت مسکوکات وجود دارد.

۱۵. بر روی برخی مسکوکات این دوران، عبارات «لا اله الا الله، محمد رسول الله، بسم الله ضرب هذا الدرهم ببلده الاقبال (تاریخ ضرب)» و بر پشت این گونه‌ها متن «محمد، السلطان الاعظم، علاء الدین و الدین، ابن الحسن، ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لو کره المشرکون» دیده می‌شود (تصویر ۲۷).

۱۶. متن روی و پشت نوع دیگری از سکه‌های علاء الدین به ترتیب عبارت است از: «لا اله الا الله، محمد رسول الله، على ولي الله، المصطفى لدين الله...» و «السلطان الاعظم، علاء الدین و الدین صاحب قران الزمان محمد بن الحسن...» (تصویر ۲۸).

۱۷. بر روی مورد دیگری از سکه‌های این دوران، متن «لا اله الا الله، محمد رسول الله، ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لو کره المشرکون» و در پشت این مسکوکات عبارت «السلطان الاعظم علاء الدین و الدین محمد بن الحسن... ضرب هذا الدرهم ببلده الاقبال (تاریخ ضرب)» حک شده است (تصویر ۲۹).

۱۸. بر تعدادی از سکه‌های علاء الدین، نظیر سکه‌های پدرش، نام خلیفه عباسی الناصر حک شده است. این مسکوکات دارای عبارات «لا اله الا الله، محمد رسول الله» و همچنین نام محمد بن حسن می‌باشند.

۱۹. گونه آخر مسکوکات مطالعه‌شده علاء الدین محمد، دارای متن «لا اله الا الله، محمد رسول الله» بر روی سکه و عبارت «... دین الحق لیظهره علی الدین کله و لو کره المشرکون،

السلطان الاعظم علاء الدین و الدین (در حاشیه به شکل مربع: محمد بن الحسن...) بر پشت سکه است (تصویر ۳۰).

 تصویر ۱۵	 تصویر ۱۴	 تصویر ۱۳
 تصویر ۱۸	 تصویر ۱۷	 تصویر ۱۶
 تصویر ۲۱	 تصویر ۲۰	 تصویر ۱۹
 تصویر ۲۴	 تصویر ۲۳	 تصویر ۲۲

سکه‌های علاءالدین محمد سوم (علاءالدینی، ۱۳۹۴: ۴۱۳-۴۱۶؛ مصنف، ۱۳۹۶: ۲۵-۳۰؛ Hamdan and Vardanyan, 2005: 301-306)

و. سکه‌های رکن‌الدین خورشاه

در مورد سکه‌های رکن‌الدین خورشاه -هشتمین و آخرین رهبر دولت نزاریه- (۶۵۳-۶۵۴ق) باید گفت سکه‌ای از جنس طلا از او معرفی شده که بر روی آن عبارت «لا اله الا الله، محمد رسول الله...» و بر پشت آن متن «المولی الاعظم خورشاه بن محمد...» حک شده است (تصویر ۳۱).

سکه رکن‌الدین خورشاه (مصنف، ۱۳۹۶: ۳۲؛ <https://www.zeno.ru>)

متون سکه‌های دولت نزاری ایران

بررسی متون حک‌شده بر سکه‌های دولت اسماعیلیان نزاری ایران، نشانگر برخی عقاید و تحولات دوران حکومت آنهاست که به ترتیب به آنها پرداخته می‌شود.

الف. بازتاب شعائر کلی اسلامی

شعائر اصلی اسلامی شامل عبارات «لا اله الا الله، محمد رسول الله» بر بسیاری از مسکوکات شش تن از حاکمان اسماعیلی نزاری ایران در دوره الموت که اقدام به ضرب سکه کرده بودند (محمدبن بزرگ امید تا رکن‌الدین خورشاه)، دیده می‌شود. علاوه بر این، برخی آیات قرآنی نیز در تعدادی از سکه‌های این اسماعیلیان حک شده است. آیه ۳۳ سوره توبه «هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَى وَ دِينَ الْحَقِّ لِيُظْهَرَ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ» به صورت کامل و یا با اندکی تغییر، بر تعدادی از مسکوکات نورالدین محمدبن حسن، جلال‌الدین حسن بن محمد و علاء‌الدین محمدبن حسن حک شده است. سوره اخلاص «قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ/ اللَّهُ الصَّمَدُ/ لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ/ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ» نیز به صورت کامل و یا قسمتی از آن، در تعدادی از سکه‌های نورالدین محمدبن حسن و جلال‌الدین حسن بن محمد مشاهده می‌شود.

از نقش این گونه از شعائر کلی و اساسی اسلامی بر سکه‌های نزاریان، می‌توان به نتایج زیر رسید:

۱. اکثریت جامعه اسلامی (یا به عبارت دقیق‌تر اهل سنت) آن روزگار دشمنی مصرانه‌ای با دولت نزاریه داشتند و از هیچ گونه کوششی برای قلع و قمع نزاریان شیعی و حکومت آنان فروگذار نمی‌کردند (دفتری، ۱۳۷۶: ۳۶۹). بهانه مهم مخالفان نزاریه در این مسیر، تبلیغ کفر و الحاد آن در میان عامه مسلمانان بود. اسماعیلیه علاوه بر نام‌های متداولی که به آنها خوانده می‌شدند (سبعیه، قرامطه، باطنیه، تعلیمیه و الدعوه یا الدعوة الهادیه)، با عناوین دیگری نظیر خرمیه، خرمدینیه، بابکیه و محمره نیز معرفی می‌شدند که عمدتاً نام‌هایی برساخته مخالفان شیعه اسماعیلیه است (صابری، ۱۳۸۴: ۱۰۶). این عناوین درصدد القای این امر بودند که اسماعیلیان فرقه‌ای خارج از دین اسلام و حتی تشیع می‌باشند. با توجه به پراکندگی و چرخش مسکوکات در نقاط مختلف، به‌ویژه نقاط هم‌جوار سرزمین‌های نزاریان، حک شعائر کلی اسلامی همچون لا اله الا الله و محمد رسول الله بر مسکوکات می‌توانست در تبلیغات وسیع مخالفان نزاریه خدشه وارد

کند و تبلیغات آنان مبنی بر کفر و الحاد نزاریه را تا حدی خنثی سازد.

۲. نقش آیه ۳۳ سوره توبه و سوره اخلاص بر تعدادی از سکه‌های نزاریه، می‌توانست ضمن پیشبرد هدف پیشین، در انتقال دقیق‌تر عقاید و آرمان‌های نزاریه کمک شایانی کند. در تفسیر آیه ۳۳ سوره توبه گفته شده است که خداوند رسول خود را با دین حق فرستاده تا آن را بر سایر ادیان غلبه دهد هرچند مشرکان نخواهند. بنابراین خداوند مؤمنان را به مجاهدت برای انتشار اسلام دعوت کرده است (طباطبایی، [بی‌تا]: ۳۲۸/۹). حک این آیه بر سکه‌های نزاریان ایران علاوه بر اینکه می‌توانست نشانگر اعتقاد راسخ آنان به دعوت پیامبر اسلام^(ص) باشد، متضمن این نکته نیز بود که گویا نزاریان خویش را رهروان حقیقی پیامبر اسلام^(ص) در غلبه بر مشرکان و گسترش اسلام می‌دانستند و بدین گونه مخالفان و دشمنان نزاریه در جبهه مشرکان قلمداد می‌شدند. در مورد سوره اخلاص نیز بیان شده است که این سوره در تفسیر توحید خداوند است که تمام معارف اسلامی بر این اساس پایه‌ریزی گردید (طباطبایی، همان، ۶۶۸/۲۰). این آیه نیز بازتاب‌دهنده اعتقاد نزاریان به توحید اسلامی بود و می‌توانست در خنثی کردن تبلیغات مخالفان آنان مبنی بر ملحد دانستن نزاریان، مؤثر افتد.

ب. بازتاب شعائر شیعی

شعارهای شیعی به صورت گسترده بر مسکوکات دولت نزاری ایران حک شده است. این شعارها به دو دسته قابل تقسیم است:

۱. شعائر گروه اول که شامل عبارت «علی ولی‌الله» و نام برخی دیگر از معصومان^(ع) است، به‌طور کلی بر گرایش شیعی نزاریان دلالت دارد. شعار «علی ولی‌الله» بر سکه‌های محمدبن بزرگ امید، حسن بن محمدبن بزرگ امید، نورالدین محمدبن حسن و علاءالدین محمدبن حسن حک شده است. بر روی سکه‌ای منحصر به فرد از دوران علاءالدین محمد نیز در متنی طولانی از امام علی^(ع)، فاطمه زهرا^(س)، امام حسن^(ع) و امام حسین^(ع) یاد شده است. متن این عبارت چنین است: «... علی ولی‌الله، فاطمه سیده نساء العالمین، الحسن و الحسین سید شباب اهل الجنة، صلوات الله علیهم...».

۲. شعارهای گونه دوم شامل عباراتی است که به‌طور خاص بر گرایش اسماعیلی نزاری این گروه اشاره دارد. این اشارات شامل نام بردن از «نزار» به عنوان امیرالمؤمنین و ذکر صلوات بر

اجداد، فرزندان و نوادگان اوست. این عبارات در سکه‌های محمدبن بزرگ امید، حسن بن محمدبن بزرگ امید و نورالدین محمدبن حسن دیده می‌شود. در سکه‌ای متعلق به علاءالدین محمدبن حسن این عبارات به صورت مفصل‌تر «... عبدالله و ولیه نزار ابوالمنصور، الامام المصطفی لدین الله، امیر المؤمنین، صلوات الله علیه و علی آبائه الطاهیرین و ابناء الاکرمین ...» نقش بسته است.

ج. بازتاب نظام امامت نزاریه

نظام امامت اسماعیلیه نزاری تحولات پیچیده‌ای را پشت سر گذارده است. در توضیح این مطلب باید گفت نزار دارای پسرانی بود که برخی از آنان قیام‌های ناموفقی را علیه خلفای فاطمی انجام دادند. برخی معتقدند نزار هیچ‌یک از پسرانش را به جانشینی خود منصوب نکرد، اما برخی از نزاریان معتقد بودند یکی از پسران یا نوادگان نزار مخفیانه از مصر به الموت آورده شد. با این حال، نه تنها در زمان حسن صباح از این امر یاد نشده، بلکه حسن صباح و دو رهبر بعدی نزاریان (کیا بزرگ امید و محمدبن بزرگ امید) از هیچ‌یک از امامان بعد از نزار نامی نبردند. چنین به نظر می‌رسد که با عدم حضور امام نزاری در این دوران، حسن صباح که رهبری نزاریان را عهده‌دار بود، به عنوان حجت (نماینده) امام شناخته شد و دو جانشین بعدی حسن صباح نیز به عنوان داعی امام (ر.ک: دفتری، ۱۳۷۶: ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۴۴)، به رهبری دولت نزاری پرداختند. با اعلام دور قیامت توسط حسن بن محمدبن بزرگ امید، تغییر مهمی در جایگاه رهبر دولت نزاری ایجاد شد؛ زیرا او خویش را امام و فرزند امامی از نسل نزار بن مستنصر (حسن بن قاهر بن مهدی بن هادی بن نزار) قلمداد کرد؛ گرچه به ظاهر فرزند محمدبن بزرگ امید دانسته شده بود (دفتری، همان، ۴۴۴). رهبران بعدی دولت نزاریه ایران (بعد از حسن بن محمد) نیز این روند را ادامه دادند و خویشان را امام قلمداد می‌کردند. همچنین از نزار (متوفای ۴۸۸ق)، هادی (متوفای ۵۳۰ق)، مهدی (متوفای ۵۵۲ق) و قاهر (متوفای ۵۵۷ق) به عنوان امامان مستور (مخفی و پنهان) یاد شده است (صابری، ۱۳۸۴: ۱۳۹؛ برای اطلاع بیشتر ر.ک. به: دفتری، ۱۳۷۶: ۴۴۷).

در متون مسکوکات دولت نزاریه ایران، به نظام امامت اسماعیلیه نزاری اشاراتی شده است. از دوران سه رهبر اولیه دولت نزاریه (که ادعای امامت نداشتند)، صرفاً مسکوکاتی از محمدبن بزرگ امید بر جای مانده است. او در برخی سکه‌های خویش از نزار، آن هم به صورت «المصطفی

لدين الله نزار» و «امير المؤمنين» یاد کرده و بر او و پدران و فرزندان صلوات فرستاده است. در برخی دیگر از مسکوکات او، صرفاً بر نوادگان نزار و «ائمہ طاهرين» صلوات نثار شده است. همان گونه که اشاره شد، محمد بن بزرگ امید خویشان را صرفاً داعی امام می دانست، بنابراین اشاره به نام نزار در سکه های او طبیعی است، اما آنچه در این میان جالب توجه است اینکه بر سکه های او هیچ اشاره ای به نام دیگر ائمہ مستور اسماعیلی یعنی هادی، مهدی و قاهر نشده است.

با وجود آنکه رهبران بعدی دولت نزاریه ایران خویشان را امام تلقی می کردند،^۱ بر سکه های بسیاری از آنان (حسن بن محمد بن محمد بن بزرگ امید، نورالدین محمد بن حسن و علاءالدین محمد بن حسن) نیز صرفاً نام نزار (با القاب المصطفی لدين الله و امير المؤمنين) آمده و بر او و پدران و فرزندان صلوات ذکر شده است. در سکه ای متعلق به دوران علاءالدین محمد بن حسن، با وجود آنکه از نزار به گونه ای مفصل تر «عبدالله و وليه نزار ابوالمنصور، الامام المصطفی لدين الله، امير المؤمنين، صلوات الله عليه و على آباءه الطاهرين و ابناء الاكرمين» تقدیر شده، عبارت «لا امام الا امير الزمان» نیز حک شده است. با توجه به اینکه در دوران علاءالدین محمد (۶۱۸-۶۵۳ق) مدتی طولانی از زمان درگذشت نزار (متوفای ۴۸۸ق) سپری شده بود، می توان احتمال داد که منظور از «امیر زمان» که به عنوان امام شناسانده شده، همان علاءالدین محمد است. در صورت صحت این فرض، می توان این سکه را تنها مورد از مسکوکاتی دانست که در آن، رهبر دولت نزاری ایران به امامت خویش اشاره کرده است. نکته دیگر اینکه در سکه های رهبران دولت نزاریه که ادعای امامت داشتند نیز هیچ اشاره ای به نام ائمہ مستور اسماعیلی (هادی، مهدی و قاهر) دیده نشده است.

نکته نهایی که در این زمینه باید به آن اشاره شود این است که با توجه به رویگردانی ظاهری جلال الدین حسن بن محمد از مذهب اسماعیلیه نزاری و گرویدن او به مذهب اهل سنت، در متون سکه های او نه تنها هیچ گونه اشاره ای به نام نزار دیده نمی شود، بلکه نام خلیفه عباسی در مسکوکات او حک شده است (ر.ک. به: ادامه مقاله).

۱. حسن بن محمد بن بزرگ امید و رهبران بعدی نزاریه ایران، خویشان را در جایگاه امام قلمداد کردند. این امر با اعلام دور قیامت توسط حسن بن محمد، شکل رسمی به خود گرفت و او به معنایی خویش را امام می دانست. جانشین حسن (فرزندش محمد) نیز خود را امام به مفهوم کامل کلمه محسوب می کرد (برای اطلاع بیشتر از این تحولات، ر.ک. به: دفتر، ۱۳۷۶: ۴۴۰-۴۴۹، ۴۶۳، ۴۶۵).

د. سکه‌های جلال‌الدین حسن بن محمد

یکی از مهم‌ترین و جالب‌ترین نکات در مورد سکه‌های دولت نزاریه ایران، متون سکه‌های جلال‌الدین حسن بن محمد (۶۰۷-۶۱۸ق) است؛ زیرا نه تنها بر سکه‌های او هیچ‌گونه مضامین شیعی حک نشده، بلکه نام خلیفه عباسی - که رکن اصلی مشروعیت دینی از دیدگاه اهل سنت و در عین حال مهم‌ترین قطب مخالف اسماعیلیه بود - بر مسکوکات او نقش شده است. متون سکه‌های جلال‌الدین حسن شامل عبارت «لا اله الا الله، محمد رسول الله» به همراه نام خلیفه عباسی «الناصر لدین الله» است که در برخی موارد، از او به عنوان «امیر المؤمنین» یاد شده است.

در توضیح و تبیین این اقدام جلال‌الدین حسن باید به برخی تحولات عقیدتی نزاریه ایران در این عهد اشاره کرد. همان‌گونه که پیشتر اشاره شد، زمانی که حسن بن محمد رهبری نزاریه ایران را عهده‌دار شد، برخلاف رهبران قبلی نزاری، خود را نه داعی که امام اسماعیلیه نزاری و از فرزندان نزار بن مستنصر معرفی کرد. گفته شده است که او بر مبنای نظریه «دعوت قیامت» خویش، قائل به اباحی‌گری شد و شریعت را کنار گذاشت (ر.ک. به: همدانی، ۱۳۸۷: ۱۶۱-۱۶۵؛ جوینی، ۱۳۸۵: ۲۳۵/۳-۲۳۸) و حتی گروهی از پیروانش به الوهیت وی قائل شدند (حمدالله مستوفی، ۱۳۶۴: ۵۲۳). این رویدادها سبب افزایش تبلیغات علیه نزاریان شد؛ تا جایی که آنان از آن پس به «ملاحده» مشهور شدند (همدانی، ۱۳۸۷: ۱۶۲). شرایط جدید سبب سرخوردگی برخی نزاریان و براءت آنان از وضعیت جدید شد؛ چنان‌که حسن بن محمد توسط یکی از ناراضیان به قتل رسید. با کشته شدن حسن، فرزندش محمد رهبری دولت نزاریه ایران را برعهده گرفت، اما او نیز همچنان سیره پدر خود را دنبال کرد (همدانی، ۱۳۸۷: ۱۶۵-۱۶۷؛ جوینی، ۱۳۸۵: ۲۳۹/۳-۲۴۰).

دوران حکومت این دو رهبر نزاری، سبب ایجاد شکافی عمیق در مذهب اسماعیلیه نزاری شد و پایه‌های تسلط آنان را سست کرد. دفتری نوشته است: «شواهدی در دست است که دست‌کم بعضی از نزاریان ایران به تدریج از انزوا و کناره‌جویی از جهان خارج در دور قیامت خسته شده بودند» (دفتری، ۱۳۷۶: ۴۶۱). در این میان، جلال‌الدین حسن فرزند محمد و ولیعهد او، به مخالفان وضع موجود پیوست و از سیره پدر خویش براءت کرد. چنین به نظر می‌رسد که جلال‌الدین حسن خواهان ایجاد رابطه با جهان اهل سنت بود و برای پیگیری این هدف، با چند تن از فرمانروایان سنی دوران خود نیز ارتباطاتی ایجاد کرده بود. هنگامی که جلال‌الدین حسن به

رهبری دولت نزاریه ایران رسید، تعالیم و اندیشه قیامت را انکار و تعهد و اعتقاد خویش به اسلام اهل سنت را اعلام کرد و پیروان خود را نیز ملزم به پیروی از مذهب تسنن کرد. او اصلاحات دینی خود را به اطلاع ناصر خلیفه عباسی، خوارزمشاهیان و برخی دیگر از حکمرانان نیز رسانید (ر.ک. به: همدانی، ۱۳۸۷: ۱۷۰-۱۷۲؛ جونی، ۱۳۸۵: ۲۴۲/۳-۲۴۳). بدین گونه جلال‌الدین حسن از سوی اهل سنت و خلافت عباسی تأیید شد و به «جلال‌الدین حسن نومسلمان» ملقب گردید (دفتری، ۱۳۷۶: ۴۶۲).

جلال‌الدین در سال ۶۱۸ق. درگذشت و پس از او، فرزندش علاءالدین محمد رهبری نزاریان را تا سال ۶۵۳ق. به دست گرفت. علاءالدین محمد از سنت پدر روی گرداند و سیره و روش رهبران قبلی را دنبال کرد. این امر با بررسی متون سکه‌های علاءالدین محمد تأیید می‌شود. همان گونه که در بررسی متون سکه‌های او بیان شد، در برخی مسکوکات علاءالدین محمد، مجدداً مضامین شیعی (اعم از مضامین کلی شیعی و یا نشانه‌های تشیع اسماعیلی نزاری) حک شده است که از جمله آنها عبارات «علی ولی الله»، نام فاطمه زهرا^(س) و حسنین^(ع) و همچنین نام نزار و صلوات بر او و پدران و فرزندان می‌باشد.^۱

ه ضرابخانه و مرکز دولت نزاری ایران

مکان ضرب عموم مسکوکات دولت نزاری ایران بر روی سکه‌های آنان «کرسی الدیلم» ذکر شده است. در برخی سکه‌های محمدبن بزرگ امید، حسن بن محمدبن بزرگ امید و علاءالدین محمدبن حسن، کلمه «بلدة الاقبال» نیز پیش از کلمه مذکور آمده است (بلدة الاقبال کرسی الدیلم). همچنین در تعدادی از سکه‌های علاءالدین محمدبن حسن، کلمه «بلدة الاقبال» به تنهایی به عنوان محل ضرب سکه‌ها قید شده است (ر.ک. به: تصاویر ۲، ۳، ۵، ۶، ۸، ۱۰، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۳، ۲۵، ۲۷، ۲۹). در اینجا دو نکته حائز توجه است:

۱. مراد از «کرسی دیلم» در این سکه‌ها، الموت است. آنچه این نظر را تأیید می‌کند این است که فضل‌الله همدانی نوشته است «بلدة الاقبال» لقب الموت بوده و بدین ترتیب، منظور از «کرسی دیلم» همان الموت است: «فی الجملة سیّدنا به این قیاسات ضعیف و براهین واهی مردم را دعوت

۱. صرفاً در یکی از سکه‌های علاءالدین محمد که متعلق به سال درگذشت پدرش و سال آغازین رهبری اوست (۶۱۸ق)، نام خلیفه عباسی حک شده است. این امر در دیگر سکه‌های ضرب‌شده توسط او در سالیان بعد، مشاهده نشده است.

می‌کرد و در استخلاص نواحی الموت و مواضعی که مقارب آن حدود است مبالغت می‌نمود... و امیر یورنتاش ملکشاهی بود که نواحی الموت اقطاع او بود، متواتر و متعاقب به پای الموت می‌تاخت و هرکرا که دعوت سیدنا قبول کرده می‌بود و مطیع و منقاد او می‌شده می‌کشت و آنجا را غارت می‌کرد. و چون هنوز الموت به ذخایر مشحون نشده بود، مقیمان آنجا از بی‌نواهی مضطر و عاجز گشتند و عزم کردند که به چند مرد جریده سپارند و خود به اطراف هجرت کنند. و سیدنا نمود که از حضرت قاهره از خدمت امام المستنصر بالله بدو خبر رسید که رفیقان ما از آن موضع انتقال نکنند که ایشان را از آن مقام اقبالی متوقع است تا مردم آنجا بر مقاسات شدايد دل بنهاندند و بر الموت بایستادند و به اعتبار این لفظ مذکور را بلدة الاقبال نام نهادند» (همدانی، ۱۳۸۷: ۱۰۷؛ همچنین ر.ک. به: جونی، ۱۳۸۵: ۱۹۹/۳-۲۰۰).

۲. گویا منظور از «الموت» در عبارات حک‌شده بر این سکه‌ها و همچنین گزارش جامع التواریخ و تاریخ جهانگشای، صرفاً «قلعه الموت» نیست؛ زیرا در گزارش همدانی و جونی از «نواحی الموت» سخن گفته شده است. نکته دیگر اینکه جونی از حسن صباح نقل کرده است که وی داعیان را برای تبلیغ به «ولایات الموت» می‌فرستاد (جونی، ۱۳۸۵: ۱۹۲/۳). بنابراین در آن روزگار، الموت معنای جامع‌تری داشته است. این نکته که دست کم از عصر سلجوقی از اقطاع‌داران ولایات ابهر، زنجان، رودبار، قزوین و الموت در عرض یکدیگر یاد شده است، این معنا را تأیید می‌کند که مراد از الموت «ولایت الموت» است؛ نه فقط قلعه آن. با این همه، ایوانف که خود تصریح کرده است که بر تمام ولایت تحت سلطه اسماعیلیه در این منطقه، الموت گفته می‌شد، متذکر شده که به سبب اختلاف در اطلاق این نام به قلعه و منطقه، محققان غربی الموت را فقط بر قلعه منطبق دانسته‌اند. ایوانف در اینکه کدام یک از دژهای منطقه الموت، اصلی است، گویا تردید داشته است، اما دیگر محققان ایرانی و غربی الموت را همان دژ بالای آبادی گازرخان دانسته‌اند. در اطراف دژ اصلی و دره الموت، دژهای دیگری نیز وجود داشت که ویرانه‌های برخی از آنها هنوز باقی است؛ مانند لمسر، میمون دژ، نویدز، ایلان، باغ دشت، جتان، شهرک، زوارک و آتان (سجادی و مجیدی، ۱۳۸۰: ۹۲، ۹۳). با توجه به نکات بیان‌شده، می‌توان گفت سکه‌های دولت اسماعیلیه نزاری ایران در مجموعه‌ای از قلعه‌های متعلق به این دولت که در ناحیه یا ولایت الموت - به عنوان مرکز اصلی دولت اسماعیلیان نزاری - قرار داشتند، ضرب شده است.

نکته نهایی در این زمینه اینکه مکان ضرب یکی از سکه‌های نورالدین محمدبن حسن -پنجمین رهبر دولت نزاریه- (۵۶۱-۶۰۷ق) بر روی این سکه «جبل کریم» حک شده است (ر.ک. به: تصویر ۷). این سکه که دارای کلام «علی ولی الله» نیز است، در سال ۵۹۱ق. ضرب شده است. جبل کریم کوهی در سوریه کنونی و از نواحی دمشق است. این نکته نشان‌دهنده گستره نفوذ نزاریان ایران در میان نزاریان شام است؛ هرچند نام نورالدین محمد بر این سکه حک نشده است.

گفتنی است در منابع تاریخی از فعالیت‌های گسترده نزاریان در شام، با هدایت و رهبری نزاریان الموت، یاد شده است. دفتری نوشته است در سال ۵۸۸ق. یک داعی ایرانی به نام ابومنصور بن محمد یا «نصر عجمی» جانشین راشدالدین سنان (رهبر پیشین نزاریان شام که با رهبر نزاری الموت اختلاف داشت) شد. با این جانشینی، جامعه نزاری شام بار دیگر تحت فرمان الموت قرار گرفت و این وضع تا اضمحلال دولت نزاری ایران در سال ۶۵۴ق. برقرار ماند (دفتری، ۱۳۷۶: ۴۷۸). بنابراین سکه مزبور ثمره این دوران جدید بوده است.

نتیجه‌گیری

دولت نزاریه ایران از دوران محمدبن بزرگ امید -سومین رهبر این دولت- تا فروپاشی این دولت در دوران رهبری رکن‌الدین خورشاه، اقدام به ضرب سکه کرده است. دو رهبر اولیه دولت نزاریه (حسن صباح و کیا بزرگ امید) به سبب مشکلات سیاسی و اقتصادی، امکان ضرب سکه را نیافته بودند. نقش شعارهای «لا اله الا الله، محمد رسول الله» و آیه ۳۳ توبه و سوره اخلاص بر برخی از سکه‌های نزاریان، نشانگر اهتمام آنان برای بیان تعلق خاطر خویش به دین اسلام و نفی تبلیغات دشمنان نزاریه، مبنی بر غیرمسلمان قلمداد کردن آنها بود. حک عبارت «علی ولی الله» بر برخی از سکه‌های نزاریان ایران، نشانگر اعتقاد آنان به مذهب تشیع است. نقش نام «نزار» بر این مسکوکات نیز بازتاب‌دهنده اعتقاد آنان به امامت نزار و نشانگر مرام اسماعیلی نزاری آنان است. با این حال، نام ائمه مستور اسماعیلی (هادی، مهتدی و قاهر) بر هیچ‌یک از سکه‌های دولت نزاری ایران نیامده است. با توجه به چرخش جلال‌الدین حسن‌بن محمد به سمت مذهب تسنن، نام ناصر خلیفه عباسی بر سکه‌های او نقش بسته است و در متون سکه‌های او هیچ اشاره‌ای به مذهب تشیع و مرام نزاری دیده نمی‌شود. منظور از «بلدة الاقبال» و

«کرسی دیلم» در سکه‌های دولت نزاری ایران، ناحیه الموت است و نه صرفاً قلعه الموت. بنابراین مسکوکات دولت نزاری در گستره‌ای از دژها و سرزمین‌های متعلق به این دولت که در ناحیه الموت (مرکز اصلی دولت نزاری) قرار داشتند، ضرب شده است.

منابع و مآخذ

- آئینه‌وند، صادق (۱۳۷۷)، علم تاریخ در گستره تمدن اسلامی، ج ۱، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- ابن اثیر، عزالدین (۱۹۶۶)، الکامل فی التاریخ، ج ۱۰، بیروت: دار صادر.
- اشعری، سعدبن عبدالله (۱۳۸۷)، تاریخ عقاید و مذاهب شیعه (المقالات و الفرق)، تصحیح متن عربی و تعلیقات به قلم محمدجواد مشکور، ترجمه یوسف فضایی، تهران: آشیانه کتاب.
- جوینی، عطاملک (۱۳۸۵)، تاریخ جهانگشا، تصحیح محمد قزوینی، ج ۳، تهران: دنیای کتاب.
- حمدالله مستوفی، حمدالله بن ابی بکر (۱۳۶۴)، تاریخ گزیده، تصحیح عبدالحسین نوایی، تهران: امیرکبیر.
- دفتری، فرهاد (۱۳۷۶)، تاریخ و عقاید اسماعیلیه، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران: نشر و پژوهش فرزاد روز.
- سجادی، صادق و غنایت‌الله مجیدی (۱۳۸۰)، «الموت»، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۰، تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.
- سرفراز، علی‌اکبر و فریدون آوزمائی (۱۳۸۹)، سکه‌های ایران از آغاز تا دوران زندیه، تهران: سمت.
- صابری، حسین (۱۳۸۴)، تاریخ فرق اسلامی (۲)، فرق شیعی و فرقه‌های منسوب به شیعه، تهران: سمت.
- طباطبائی، محمدحسین [بی‌تا]، ترجمه تفسیر المیزان، ج ۹، ۲۰، ناشر دیجیتالی: مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان.
- علاءالدینی، بهرام (۱۳۹۴)، سکه‌های ایران از طاهریان تا خوارزمشاهیان، تهران: فرهنگسرای میردشتی.
- مصنف، فرید (۱۳۹۶)، «مروزی بر سکه‌های باطنیان و معرفی سکه رکن الدین خورشاه آخرین فرمانروای اسماعیلیان نزاری»، سکه‌های شرقی، ش ۳، صص ۱۷-۳۴. <https://www.academia.edu/35781696>
- نوبختی، حسن بن موسی (۱۳۸۶)، فرق الشیعه، ترجمه و تعلیقات محمدجواد مشکور، تهران: علمی و فرهنگی.
- همدانی، رشیدالدین فضل‌الله (۱۳۸۷)، جامع التواریخ (اسماعیلیان)، تصحیح محمد روشن، تهران: میراث مکتوب.

منابع لاتین

- Hamdan, Hussein and Aram Vardanyan (2005), *Ismaili Coins from the Alamut Period*, London, NewYork, I. B. Tauris Publishers.
- ZENO.RU - Oriental Coins Database.

List of sources with English handwriting

- Ainehvand, Sadiq (1998), Science of History in the Islamic Civilization, Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. **[In Persian]**
- Alaedini, Bahram (2015), Persian Coins from Taherids to Khwarazmshahids, Tehran: Farhangsara Mirdashti. **[In Persian]**
- Ash'ari, Sa'd ibn Abdullah (2008), History of Shiite Beliefs and Sects, (al-Maqalat wa l-firaq), correction of the Arabic text and comments by Mohammad Javad Mashkoor, translated by Yousef Fazai, Tehran: Ashyaneh Kitab. **[In Persian]**
- Daftari, Farhad (1997), History and Beliefs of Ismā'īliyyah, translated by Fereydoun Badrei, Tehran: Farzan Rooz Publishing and Research. **[In Persian]**
- Hamadani, Rashid al-Din Fadlullah (2008), Jāmi' al-Tawārīkh (Ismailis), Edited by Mohammad Roshan, Tehran: Mirath Maktoob. **[In Persian]**
- Hamdullah Mustawfi, Hamdullah bin Abi Bakr (1985), Tarikh-i guzida, Edited by Abdolhossein Navaei, Tehran: Amirkabir. **[In Persian]**
- Ibn Athir, Izz ad-Din (1966), Al-Kamil fi at-Tarikh, Beirut: Dar Sader. **[In Persian]**
- Juvayni, Ata-Malik (2006), Tarikh-i Jahangushay, Edited by Mohammad Qazvini, Tehran: Duniya Kitab. **[In Persian]**
- Mosanef, Farbod (2017), "A Review of the Coins of the Batenians and an Introduction to the Coin of Rukn al-Din Khurshah, the Last Ruler of the Nizari Ismailis", Eastern Coins, Vol. 3, pp. 17-34. **[In Persian]**
- Nawbakhti, Hassan ibn Musa (2007), Firaq al-Shi'a, translation and annotations by Mohammad Javad Mashkoor, Tehran: Elmi va Farhangi. **[In Persian]**
- Saberi, Hossein (2005), A History of The Islamic Sects (2): The Shiite Denominations and The Sects Attributed to Shiism, Tehran: SAMT. **[In Persian]**
- Sajjadi, Sadeq and Enayatollah Majidi (2002), "Alamut", Encyclopaedia Islamica, Vol. 10, under the supervision of Mohammad Kazem Mousavi Bojnourdi, Tehran: the Center for the Great Islamic Encyclopedia. **[In Persian]**
- Sarfaraz, Ali Akbar and Fereidoun Avarzamani (2010), Iranian Coins from the Early Beginning to Zand Dynasty, Tehran: SAMT. **[In Persian]**
- Tabataba'i Muhammad Husayn [n.d], Translation of Tafsir al-Mizan, vol. 9, 20, Digital Publisher: Isfahan Ghaemieh Computer Research Center. **[In Persian]**